
УДК 94(477-22)»18/19»:821.161.2-3.09Явор(045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Kovalova>

Nataliia Kovalova

Doctor of Sciences (History), Professor, Professor of the Department of Philosophy and Ukrainian Studies of the Ukrainian State University of Science and Technologies, Dnipro, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6192-9532>

e-mail: boriss2002@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Kovalova, N. (2026) Images of the Ukrainian village of the second half of the 19th – early 20th century in the prose of Dmytro Yavornytskyi. *Ukrain-skyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 37, 71–81. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Kovalova>

IMAGES OF THE UKRAINIAN VILLAGE OF THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY IN THE PROSE OF DMYTRO YAVORNYTSKYI

Abstract. Purpose. The purpose of this article is to identify the main characteristics of the lives of peasants and landed gentry in the post-reform period as represented in the prose works of Dmytro Yavornytskyi.

Scientific novelty. For the first time, the author analyzes the vision of peasant issues and the specific features of landed gentry life under conditions of capitalist modernization in Dnipro Ukraine (using examples from the Kharkiv and Katerynoslav regions), as interpreted by a renowned historian who was also a writer.

Conclusions. The prose works of Dmytro Yavornytskyi offer a comprehensive portrayal of peasant–landowner relations, as well as the transformations that occurred in the lives of both social estates. The novella *Our Fate Is God's Will* demonstrates the opportunities peasants gained in the post-reform period to accumulate wealth through honest labor, while simultaneously emphasizing the precariousness of this path due to the dependence of a labor-based household on adult sons. The author shows that their loss (through death, separation into independent households, or departure for seasonal work outside the village) led to the destruction of the parental household. The novella also identifies the reasons for the failure of peasant children (illustrated by the Vitriak family) to adapt beyond the rural community, including estate-based restrictions, lack of education, the pressure of traditional values, the destructive influences of the external world (the city or the Russian Imperial Army), and denationalization. Yavornytskyi further reveals and characterizes the factors that formed the preconditions for the peasant revolution of the early twentieth century, in particular by suggesting the demise of the old peasant way of life and the emergence of a new generation of peasantry.

An analysis of Yavornytskyi's short story collection *Among the Landowners* indicates that large landowners also failed to adapt to semi-market economic conditions (losing land, intensifying the exploitation of peasants, while hostility between the two sides was mutual). It is concluded that Yavornytskyi portrayed various types of large landowners characteristic of contemporary society. The issues raised in his prose resonate with the findings of modern agrarian historians.

Keywords: Dmytro Yavornytskyi, peasants, landowners/gentry, impoverishment, modernization, land, peasant revolution.

Наталія Ковальова

доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та українознавства, Український державний університет науки і технологій, м. Дніпро, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6192-9532>
e-mail: boriss2002@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Ковальова Н. Українське село другої половини XIX – початку XX ст. у прозі Дмитра Яворницького. *Український селянин*. 2026. Вип. 37. С. 71–81. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Kovalova>

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. У ПРОЗІ ДМИТРА ЯВОРНИЦЬКОГО

Анотація. Метою статті є з'ясування особливостей життя селян і поміщиків у пореформений період на основі виявлених у художніх текстах Д. Яворницького деталей побутування його героїв.

Наукова новизна. Уперше проаналізовано бачення відомого історика і водночас письменника селянської проблематики та особливостей поміщицького життя в умовах капіталістичної модернізації в Наддніпрянській Україні (на прикладі Харківщини та Катеринославщини).

Висновки. Прозові твори Д. Яворницького комплексно відтворюють характер селянсько-поміщицьких відносин, а також зміни, які відбулися в житті обох станів. Повість «Наша доля – Божа воля» свідчить про здобуті селянами у пореформений період можливості для збагачення чесною працею і водночас підводить до думки про непевність такого шляху через залежність трудового господарства від дорослих синів. У повісті показано, що їх втрата (смерть, відокремлення у своє господарство чи відхід на заробітки) руйнувала батьківське господарство. На прикладі родини Вітряків виявлено причини неспроможності селянських дітей адаптуватися поза межами сільської громади: станові обмеження, неосвіченість, тиск традиційних цінностей, руйнівні впливи зовнішнього світу (міста чи російської імператорської армії), денационалізація. У повісті оприявлено і схарактеризовано ті аспекти, які сформували передумови селянської революції початку XX ст., констатовано занепад старого селянського життєвого ладу і зародження нової генерації селянства.

Аналіз збірки оповідань Д. Яворницького «Поміж панами» свідчить, що великі землевласники теж не змогли адаптуватися до напівринкових умов господарювання (втрачали землю, посилювали експлуатацію селян, а вороже ставлення було взаємним). Зроблено висновок, що Д. Яворницький показав різні типи великих землевласників, характерні для тогочасного суспільства. Порушені у прозі проблеми суголосні з результатами досліджень сучасних істориків-аграрників.

Ключові слова: Дмитро Яворницький, селяни, поміщики / пани, зубожіння, модернізація, земля, селянська революція.

Постановка проблеми

Різні аспекти розвитку українського села у пореформений період докладно відображено в документальних джерелах. Враження очевидців про кардинальні зміни, які відбулися в житті селян і поміщиків у другій половині XIX – на початку XX ст., містять наративні джерела (щоденники, спогади, епістолярії), створені й оприлюднені через певний проміжок часу. Літературні твори початку XX ст. є джерелом, яке репрезентує реакцію сучасників практично в реальному часі. У жанрі прози успішно працював відомий історик, археолог та етнограф Дмитро Іванович Яворницький (1855–1940). Його перший художній твір – повість «Наша доля – Божа воля» (1905)¹, де у канонах реалізму оприявлено проблеми розвитку пореформеного села в Харківській губернії². У сатирично-гумористичній збірці оповідань «Поміж панами» (1911) художньо осмислено вплив нелінійних трансформацій доби модернізації на життя поміщиків Катеринославської губернії. Прототипами героїв творів Д. Яворницького були реальні люди, а спостереження за життям і побутом селянства та поміщицтва автор зафіксував під час археологічних розкопок та етнографічних експедицій.

1 Перший варіант повісті було опубліковано: Яворницький Д. Наша доля – Божа воля. *Киевская старина*. 1901. №№ 1–4

2 Реальність і правдивість повісті підтвердив у першій рецензії на твір Б. Грінченко: Вільхівський (Грінченко Б.). Наша доля – божья воля. *Літературно-науковий вісник*. 1901. Т. 15. С. 80.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Художня література як особливе джерело набуття історичних знань широкими верствами суспільства отримала визнання з боку фахових істориків³. Однак залучення ними літературних текстів не є поширеною практикою й обмежується певними історичними періодами або темами (до таких належить Перша світова війна)⁴. Пріоритетність прочитання літературних текстів крізь призму історичного контексту тривалий час належить літературознавцям⁵. Багата літературна спадщина українських науковців, письменників та громадських діячів кінця XIX – початку XX ст. розширює потенційну джерельну базу з історії селянства, яка дає можливість по-новому осмислити аспекти селянської революції, недостатньо відтворені в документальних джерелах. Історичний контекст селянознавчої проблематики прозових творів Д. Яворницького поки що не став об'єктом досліджень з аграрної історії. Першим кроком у цьому напрямі є розвідка про репрезентацію поміщицького життя пореформеного періоду на Катеринославщині в оповіданнях Д. Яворницького «Поміж панами»⁶. Натомість є значний пласт наукових студій з проблем розвитку пореформеного села Наддніпрянщини, які дозволяють зіставити погляди та оцінки Д. Яворницького з міркуваннями сучасних істориків-аграрників. Еволюцію системи цінностей українського селянства в пореформений період, його світогляд, зокрема, ставлення до землеробської праці, школи, релігії ґрунтовно досліджено у праці Юрія Присяжнюка⁷. Сергій Савченко розкрив специфіку релігійного життя селян пореформеного періоду, причини популярності штундизму⁸. Олександр Михайлюк запропонував теоретико-методологічні підходи сприйняття селянства як уявленої спільноти⁹. Стан господарювання дворян Катеринославщини у пореформений період проаналізував Ігор Кочергін¹⁰.

Мета статті

Метою статті є з'ясування особливостей життя селян і поміщиків у пореформений період на основі виявлених у художніх текстах Д. Яворницького деталей побутування його героїв. Завданнями дослідження є аналіз розуміння відомим істориком характеру і глибини змін у розвитку українського села, установлення поглядів дослідника на чинники селянської революції, зокрема, її передумови та сутність, їх зіставлення з міркуваннями сучасних дослідників аграрної історії. У роботі використано міждисциплінарний підхід (залучено літературні тексти), метод аналізу художнього твору як історичного джерела з історії повсякденного життя селянства.

Виклад основного матеріалу

У повісті Д. Яворницького «Наша доля – Божа воля» події відбуваються у с. Суницівка Харківської губернії, що викликає асоціації з селом Сонцівка (тепер Борисівка), де народився відомий історик. Прототипом головного героя, селянина Вітряка Максима Микитовича, був земляк письменника, – Пасішник Максим Микитович¹¹.

3 Історичне джерелознавство: підручник для студентів істор. спец. ВНЗ / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, Б. І. Корольов та ін. Київ : Либідь, 2002. С. 435–442.

4 Погорелов О. Художня література як історичне джерело для вивчення деяких аспектів історії Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX–XX ст.* 2005. Вип. 9. С. 131–135; Байдак М.С. Жіночі образи з часу Великої війни у висвітленні та інтерпретації галицьких письменників. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2016. Вип. 45. Т. 1. С. 166–172.

5 Історія як текст & художній текст як історія: матеріали V Всеукраїнської наукової конференції до 100-річчя від дня народження Павла Загребельного (30 жовтня 2024 року, м. Дніпро). Київ : ВЦ «Просвіта», 2024. Вип. 1. 160 с.

6 Ковальова Н. «Поміщицький світ» у збірці оповідань Д. Яворницького «Поміж панами» (1911). V Яворницькі читання, присвячені 170-річчю від дня народження академіка Д.І. Яворницького: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 6–7 листопада 2025 р., м. Дніпро. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2025. С. 44–49.

7 Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси : Вертикаль, 2007. 640 с.

8 Савченко С. Блюзнірство як «істинна побожність»: релігійні практики селян-штундистів у другій половині XIX – на початку XX століття. *Емінак.* 2020. № 3. С. 62–79.

9 Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. Дніпропетровськ : Інновація, 2007. 456 с.

10 Кочергін І.О. Соціальна трансформація катеринославського дворянства (друга половина XIX ст. – початок XX ст.). Дніпропетровськ : Герда, 2015. 576 с.

11 Яворницький Д. За чужий гріх: роман, повість, малюнки з життя. Дніпропетровськ : Січ, 2006. С. 12.

Образ «невеличкого, глухого та вбогого» села у повісті Д.Яворницького¹² презентує середньостатистичне село Харківської губернії кінця XIX ст. У тексті докладно описано соціальну стратифікацію, де панський і селянський світи протиставлено на просторовому рівні: центр заселений заможними і впливовими мешканцями (представники духовенства, шинкар, поміщик, бідний панок, заможні селяни), а за межами центру – саме село з околицями, населеними бідняками. У творі порушено також проблему дорослих синів у розвитку трудового селянського господарства. Відокремлення їх від батьків розоряло господарство останніх та й своє не могли налагодити. Місцевість, заселену молодими господарями, у повісті Д. Яворницького охарактеризовано як найзлиденніший край села¹³.

Свідчення про рівень селянського зубожіння в цьому регіоні залишив земський діяч та землевласник Єгор Гордієнко: лише 10% селян Харківської губернії, за його спостереженнями, вважалися певною мірою забезпеченими (до цієї групи селян належав і головний герой повісті Д. Яворницького – *авт.*). Стан сільського господарства Є. Гордієнко оцінював як «критичний, перехідний». Причину цього вбачав у безгосподарності селян і їхніх ворожих відносинах із поміщиками. Останні не могли знайти надійних орендарів, зазнавали збитків від вирубування лісів, підпалів, крадіжок майна, що чинили селяни¹⁴. Ці явища пореформеного періоду зіставні з сюжетом повісті й оповідань Д. Яворницького.

У повісті представлено два осередки громадського життя села – церква і шинок. Вони знаходилися в центрі населеного пункту, посднували духовний і соціальний виміри селянського буття. Роль церкви в повісті Д. Яворницького висвітлено у нейтральних тонах: немає критики, засудження чи схвалення. Натомість більше уваги приділено ролі шинку в житті селян – саме туди відразу ж після завершення церковної служби прямував не один чоловік. Шинок, як наголошено в повісті, слугував русифікації села та його соціальній деградації. Його власник, захожий і заможний москаль (відставний фельдфебель) Кастійон Петрович Чубарок, популяризував російські пісні, спонукаючи відвідувачів шинку забувати традиції своїх дідів та батьків (українську народну культуру)¹⁵.

У повісті відтворено образ заможного поміщика Івана Митровича Голованя, який збагатився завдяки експлуатації селян-кріпаків. У ринкових умовах він втратив цей безкоштовний ресурс робочих рук. Своім наймитам поміщик платив 32 крб на рік, а на заробітках у Таврії вони отримували понад 50 крб. Пан жив з того, що здавав землю в оренду, продавав її шматками заможним селянам чи священнику. Урешті він продав маєток німцю-колоністу Нейхвельду (так у тексті – *авт.*)¹⁶, тобто став жертвою земельного зубожіння, як і багато поміщиків того часу (на Херсонщині процеси земельного зубожіння поміщиків описав Є. Чикаленко¹⁷). У повісті Д. Яворницького банкрутство поміщика представлено як наслідок втрати його влади над селянами в пореформений період. Розвиток подій у художньому тексті так чи так скеровує на те, що скасування кріпацтва спричинило падіння «дуже багатих, і дуже славетних панів»¹⁸.

Крім великого землевласника у творі побіжно змальовано образ «убогого панка» Григорія Якимовича Крачка, предки якого переселилися з-за Дніпра. Він мешкав на своєму ґрунті, але власного капіталу не нажив. Єдиним досягненням пана Крачка було надання університетської освіти синові Івасику¹⁹. Ця сім'я презентує долю маломаєтних представників поміщицького класу, які вели селянський спосіб життя, але зберігали станова приналежність. Так, родина Крачків не захотіла породичатися з Орісею, донькою селянина Максима Вітряка, хоча той і був заможним господарем.

¹² Там само. С. 314.

¹³ Там само. С. 308–314.

¹⁴ Гордеенко Е. С. О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии. Харьков : Тип. губерн. правления, 1885. С. 53, 10–13.

¹⁵ Яворницький Д. За чужий гріх: роман, повість, малюнки з життя. Дніпропетровськ : Січ, 2006. С. 312–313.

¹⁶ Там само. С. 310–312, 361, 351, 411.

¹⁷ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). Київ : Темпора, 2003. С. 121–122.

¹⁸ Яворницький Д. За чужий гріх: роман, повість, малюнки з життя. Дніпропетровськ : Січ, 2006. С. 411.

¹⁹ Там само. С. 313, 370, 403.

В особі Максима Микитовича Вітряка Д. Яворницький запропонував узагальнений образ працелюбного, добродішного, законотворчого селянина, справжнього Господаря на землі, доброго батька родини, покірного члена сільської громади і християнина. Всі господарські проблеми і життєві негаразди М. Вітряк сприймав як випробування: «На те воля Божа!»²⁰. Сімейні трагедії спонукали головного героя до тяжких роздумів про важливість шкільної освіти для селянських дітей, герой чітко усвідомлював, що його діти зазнали життєвого краху через нещасття. Прагнення навчати дітей селяни найчастіше зводили до бажання / спроможності самостійно читати Святе писмо²¹. В умовах панування цензури роздуми героя про національну школу і негативний вплив імперської ідеології на суспільну свідомість були сміливими.

Образ Максима Вітряка цінний тим, що головний герой постійно рефлексує – осмислює свої дії чи навколишні події (ці міркування вигідно вирізняють літературний твір з-поміж документальних джерел). Зокрема, настанова священника підпорядковуватися владі спонукає селянина до переосмислення свого ставлення до поміщицького стану: «... а як же ж пани? Пани – теж власть? Їх треба слухати? Так власть, як вона от Бога, повинна бути справедлива, а де ж та правда у наших панів?»²². Учинки місцевого пана Голованя свідчили про інше – свавілля, зловживання владою над селянами.

Свої статки Максим Вітряк, бідняк змолоду, заробив щоденною наполегливою працею – вставав на світанку і постійно працював, відпочиваючи лише на свята та в неділю. Крім праведної праці другим секретом життєвого успіху головного героя було одруження з любов'ю з роботяшою, непитушою дівчиною-красунею з іншого села. Вони народили і виховали четверо синів (трое вже працювали по господарству) і доньку Орісю (у пореформений період саме завдяки праці дорослих синів розширювалося та збагачувалося трудове селянське господарство²³). Усі діти Вітряків були слухняними і роботящими, тож велика родина надбала дві хати (стару й нову), добру клуню, нову комірчину, два городи, п'ять чи шість коней та багато іншої живності. У власності селянина був невеликий земельний наділ – три десятини, а прибутки він отримував за рахунок оренди землі в поміщика і священника – засівав житом близько десяти десятин, від продажу зерна мав двісті карбованців на рік²⁴. У творі чітко простежується думка, що землеробська праця великої патріархальної родини – це прикметна риса пореформеного періоду (селянин, обробляючи землю, може стати заможним). Водночас доля сім'ї Максима Вітряка є аргументом на користь тверджень ліберальних науковців і політичних партій, що головною сутністю селянського питання в Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. було не малоземелля, а низький культурний та господарський рівні сільського населення²⁵.

З часом заможний селянин Максим Вітряк втратив свої сили, здоров'я і, головне, своїх дітей. Двоє синів і донька померли, а ще два сини відмовилися від звичної землеробської праці. Зокрема, старший син Охрім став жертвою сільського поголосу (засуду, егоїзму, суперництва²⁶) через випадкову крадіжку церковного приладдя – помер, не витримавши ганьби. Сусіди проголосили злодієм і грабіжником, який збагатився нечесним шляхом, навіть його батька – М. Вітряка²⁷.

Другого сина Якіма занапастила служба в російській імператорській армії. У повісті Д. Яворницького показано, як російське військо зламало моральні чесноти українського селянина: Яким перейшов на російську мову, став обманювати батьків, випрошувати гроші,

20 Там само. С. 314–317.

21 Там само. С. 349, 317.

22 Там само. С. 317.

23 Див., напр.: Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, 2007. С. 262.

24 Яворницький Д. За чужий гріх: роман, повість, малюнки з життя. Дніпропетровськ: Січ, 2006. С. 319–321.

25 Див., напр.: Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России. Москва: Тип. т-ва И.Д. Сытина, 1908. [Т.] 2: В чем вопрос и где его решение. С. 164.

26 Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. С. 159.

27 Яворницький Д. За чужий гріх: роман, повість, малюнки з життя. Дніпропетровськ: Січ, 2006. С. 324–329.

пиячити (навчили товариші по службі). Тяготи армійської служби посилила участь молодого чоловіка в російсько-турецькій війні 1878 р. Після повернення з війська Яким став зневажати хліборобську працю й проводив весь час у шинку. Чим пояснюється така поведінка і зміна системи цінностей молодого селянина? Перебуваючи у «москалях», чоловік отримав знання про зовнішній світ, зокрема, побачив більш високий рівень життя в інших краях, а військова кампанія проти Туреччини спричинила посттравматичний стресовий розлад. Про негативний вплив російської імператорської армії на свідомість військових говорили й інші селяни: колишній солдат після повернення з війська три роки «Богу не молився»²⁸. Яким Вітряк також став носієм російських імперських наративів – це відчувалося в його поясненні причин війни Російської імперії з Туреччиною: «війна за свою землю» – так трактував цар і його піддані приналежність Росії земель сусідніх держав (їх уважали «исконно русскими» з часів створення світу, незважаючи на різні зміни кордонів та державні утворення, які там існували). У війську Яким Вітряк втратив не лише національну ідентичність, а й особистісну²⁹. Молодий чоловік не зміг більше жити в селі, подався на роботу до Харкова, де незабаром помер.

Донька Оріся, четверта дитина Максима Вітряка, через невдалий шлюб збожеволіла і померла – батьки не допустили її одруження з сином сусідського панка Григорія Крачка попри те, що юнак був закоханий в українську справу й дбав про народну освіту. Майбутнє дівчини її батьки вбачали лише у шлюбі з селянином, а родичі панича шукали наречену знатного роду із землею³⁰. Втручання в особисте життя доньки є прикладом пріоритетності станової приналежності в селі, виявом зауваженого Б. Грінченком та Ю. Присяжнюком опозиційного ставлення хлібороба до «панства»^{31, 32}. Зауважимо, що сам панич не зробив жодного кроку, щоб дізнатися про життя дівчини за його відсутності. Як свідчать результати дослідження Т. Портнової, досвід таких шлюбів як у художній літературі, так і в реальному житті не був щасливим³³.

Третій і п'ятий сини М. Вітряка відмовилися від землеробської праці й обрали інший спосіб життя, «розселялися». Зокрема, Петро, непридатний до військової служби через фізичне каліцтво (сліпий на одне око), став ходити на заробітки до Таврії чи Чорноморії. Так він прагнув врятувати занепаде через посухи, тривалі неврожаї і зменшення родини господарство батька (у Харківській губернії заможний раніше селянин не мав коштів для сплати податків)³⁴. Петро знайшов роботу в пана аж під Маріуполем – найнявся за 55 карбованців. Кілька років восени він приносив додому зароблені гроші. З часом у юнака оприявилася підприємницька жилка – він прагнув потрапити до купецького стану, але не мав достатнього капіталу для відкриття власної справи. За зовнішніми ознаками (гардероб, поведінкові звички) юнак поступово віддалився від селянського стану³⁵. Досвід Петра свідчив, що сільська громада стримувала ініціативу підприємливої людини: «Я між чужими людьми ухвалив краще жити, ніж між своїми...». Таврія пропонувала більше перспектив для підприємництва, чому активно протистояв батько³⁶. Однак прагнення красивого життя й легких грошей спонукали юнака до незаконного шляху досягнення своєї мети – він був заарештований за розповсюдження фальшивих грошей³⁷. Причину трагічної долі сина Максим Вітряк вбачав у відмові юнака від традиційного життя селянина-землероба (це стало ударом для селянина

28 Там само. С. 338, 340, 345.

29 Там само. С. 340–341.

30 Там само. С. 401–402, 409, 399.

31 Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу / упоряд. А. Жуковський. Київ : НАН України, 1994. С. 37.

32 Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси : Вертикаль, 2007. С. 266.

33 Портнова Т. Любити і навчати: селянство в уявленнях української інтелігенції другої половини XIX століття. Дніпропетровськ : Ліра, 2016. С. 43–45.

34 Яворницький Д. За чужий гріх: роман, повість, малюнки з життя. Дніпропетровськ : Січ, 2006. С. 350–352, 361.

35 Там само. С. 353, 359–360.

36 Там само. С. 360.

37 Там само. С. 362, 364.

посткріпосної доби, який високо цінував фізичну працю³⁸). Обравши «іншу стежку», юнак на ній спіткнувся. Винним у цьому батько вважав себе – не утримав сина вдома³⁹. На нашу думку, тут якраз мали бути роздуми про роль школи й освіти в житті молодого селянина. Ймовірно, з міркувань цензури автор у цьому випадку їх не подав.

Павлусь, наймолодший син Вітряків, здійснив мрію батька. Попри відсутність школи у селі, юнак навчився грамоті й тішив батька читанням Святого письма⁴⁰. Заприятелювавши з Якубом Нейхвельдом, молодшим сином нового власника поміщицької землі, Павлусь опанував столярну справу, вивчив німецьку мову. Він допомагав батькові по господарству, але поступово перейняв звичаї і культуру німецьких колоністів. Його прикладу слідували й інші юнаки, зокрема, місцева молодь стала рідше ходити до церкви, одягалася по-міському. Найбільшим гріхом сина, як вважав Максим Вітряк, було віровідступництво – молодик став штундистом, відмовившись від традиційної православної (додамо – російської) церкви з її офіціозом, матеріальними витратами, релігійними святами («...я... справжній християнин!»)^{41, 42}. Через життєвий вибір наймолодшого сина головний герой повісті найбільше шкодував про відсутність школи в селі. Однак причини її відсутності в тексті твору не розкрито.

Отже, доля М. Вітряка є художньою ілюстрацією висновків Ю. Присяжнюка: «... поставленим перебігом історії в напівринкові умови існування людям було неймовірно важко звільнитися від виробленого багатьма поколіннями «замкнутого кола» світосприйняття»⁴³. Б. Грінченко схаактеризував позицію головного героя Д. Яворницького такими словами: «Наша доля – божя воля – се мораль пригноблених невольників». За його спостереженням, образ М. Вітряка символізував прощання «селянина старого заповіту» («старої генерації нашого селянства») зі світом, у якому стали панувати інші люди – «його власні діти»⁴⁴. Ці міркування зіставні з висновками сучасних дослідників про зародження селянина нового типу – Актора історії, ініціатора й активного учасника селянської революції початку ХХ ст.⁴⁵.

Селянська реформа 1861 р. спричинила суттєві трансформації поміщицького життя і господарювання. Після скасування кріпацтва багато великих землевласників стали жертвами земельного зубожіння, що було загальноімперською тенденцією того часу. На цьому аспекті еволюції земельних відносин особливо акцентував Д. Яворницький: земельну власність і добро, зібрані за часів кріпацтва, прогайнували нащадки великих землевласників у пореформений період – їхню землю скупляли заможні селяни та німці-колоністи (оприями долею маєтку пана Голованя). «Де воно тепер у Бога те й панство наше поділось?», – запитував автор повісті⁴⁶. Художню відповідь на це питання запропоновано у збірці оповідань «Поміж панами» (1911). У прозі Д. Яворницького всі образи поміщиків наділені негативними конотаціями. Автор планував окремий твір, де діяли б позитивні образи поміщиків, але не реалізував цей задум⁴⁷.

Збірка оповідань «Поміж панами» містить вісім нарисів, присвячених опису життя, побуту й особливостей господарювання поміщиків Катеринославської губернії пореформеного періоду. Найбільш предметно всі негаразди поміщицького життя представлено в оповіданні «Котячий хутір і його щасливе панство». Головна героїня – Калерія Филімонівна Стасючка –

38 Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Черкаси : Вертикаль, 2007. С. 263.

39 Яворницький Д. За чужий гріх: роман, повість, малюнки з життя. Дніпропетровськ : Січ, 2006. С. 366.

40 Там само. С. 410.

41 Там само. С. 415, 417, 420, 424–425.

42 Мотиви вибору віри селянами докладно описано: Савченко С. Блюзнірство як «істинна побожність»: релігійні практики селян-штундистів у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. *Емінак*. 2020. № 3. С. 63–65.

43 Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Черкаси : Вертикаль, 2007. С. 250.

44 Вільхівський (Грінченко Б.). Наша доля – божя воля. *Літературно-науковий вісник*. 1901. Т. 15. С. 85, 81–82.

45 Корновенко С., Ковальова Н. Селянська революція в Україні (1902 – 1933 рр.): еволюція та варіативність концептуальних підходів у ХХ – на початку ХХІ ст. Черкаси : Видавчниця Юлія Чабаненко, 2024 С. 157.

46 Яворницький Д. За чужий гріх: роман, повість, малюнки з життя. Дніпропетровськ : Січ, 2006. С. 411.

47 Там само. С. 23.

володіла земельною площею розміром у тисячу десятин «жирного чорнозему», але постійно потребувала коштів. Це господарство пані успадкувала, ймовірно, у підлітковому віці. Понад тридцять років вона проживала на хуторі разом з найближчими родичами (73-річний дядько з дружиною), однак ніхто з них не вмів господарювати. Маєток пані Стасючки був так занедбаний, що нагадував «виморочний» дім. Кошти для прожиття поміщиця щорічно брала як позику в банку під заставу своєї землі, а також отримувала прибуток від продажу врожаю та іншого добра⁴⁸. Навколишні селяни були бідними й неосвіченими, жили за рахунок крадіжок з панського двору. В оповіданні Д. Яворницького не описано революцію 1905 р. (лише іменовано цей період «розрухою»), однак зазначено, що пані Стасючка втікала з хутора на залізничну станцію разом зі своїми котями⁴⁹.

Причину зубожіння землевласниці в тексті Д. Яворницького пояснено в сатирично-гумористичному ключі – надмірні витрати на котів (пані була власницею 27 тварин)⁵⁰. Цей натяк скеровує на панські хобі, яке у тій чи тій формі були реальною причиною банкрутства багатьох землевласників пореформеного періоду. Все ж, в умовах земельного зубожіння дворянства та світової аграрної кризи (1880-ті – 1890-ті роки) сам факт існування хутора з великою земельною площею можна вважати успіхом цієї родини.

Схожими методами господарював і сусід пані Стасючки – відставний полковник Панас Панасович Шпаківський (герой оповідання «Собачий хутір і його вельможний пан Цуцало»). У його маєтку тримали собак. Пан Шпаківський був власником двох тисяч десятин землі, яку здавав в оренду навколишнім селянам. Ті обробляли родючу землю примітивним способом і не завжди сплачували кошти за оренду. Пан уважав усіх селян ледарями, п'яницями, злодіями. Селяни були дуже бідні й вороже налаштовані до землевласника. Не отримуючи зиску від землеробства, цей неписьменний поміщик жив заможнорантсье, бо мав інші доходи (пенсія за службу, гроші від дідових міських будинків та від пристані біля Дніпра). Як типовий кріпосник, Шпаківський обстоював станові інтереси, зокрема зрікся рідної доньки через її шлюб із земським лікарем, селянином за походженням⁵¹.

Найзаможнішою землевласницею у творі Д. Яворницького є княгиня Сусана Башмачка – її образ «бідної і беззаступної вдови» розкрито в окремому оповіданні. У власності княгині було 48 тис. дес. землі, не менш як тримільйонний банківський вклад, необрахована кількість золота і срібла в домашніх скринях. При цьому вона свідомо уникала сплати податків – сума недосплат перевищила 25 тис. крб, економила на собі, на прислузі, управителях і, навіть, на власних доньках та чоловікові. Поміщиця не доплачувала за працю селянам й надмірно їх експлуатувала, але поскаржитися на зловживання з її боку ніхто не наважувався через відсутність власної землі і страх бути звинуваченим у бунтарстві. Селяни потихеньку розкрадали майно землевласниці⁵². Княгиня намагалася контролювати господарчі процеси, але мала тільки збитки і врешті занапастила маєток. В оповіданні послідовно показано, що велике господарство потребувало значних капіталовкладень, але власниця цього не розуміла і просто зберігала накопичене добро у скринях.

Головний герой оповідання «Камергер Семен Іванович Карючка» був власником семи тисяч десятин землі. Він не тримав домашньої живності на своєму хуторі, дбав про чистоту і порядок. Усі зекономлені гроші пан зберігав у банку й отримував з них відсотки. Свою землю Карючка здавав в оренду під випас худоби купцеві з губернського міста, який двічі на рік наперед сплачував кошти, а винницю здав «жидові»⁵³. Ці підприємці не давали місцевим селянам заробляти на прожиття, тож останні, не маючи землі і роботи, дуже бідували. Ставлення пана Карючки до селян не відрізнялося від інших поміщиків губернії: він теж уважав їх злодіями, паляями, п'яницями. Пан Карючка як повітовий діяч мав дбати про доступність

48 Там само. С. 429, 435, 449.

49 Там само. С. 430–431, 449, 438.

50 Там само. С. 435, 443.

51 Там само. С. 458–460, 463, 466–468.

52 Там само. С. 474, 478, 487–490.

53 Там само. С. 503–509.

освіти для народу, але власні кошти в будівництво школи не поспішав вкладати, а чекав – нехай про селян потурбується земство⁵⁴. Таку позицію багатьох поміщиків охарактеризував і Б. Грінченко: «...пан зрікся своєї національності», а заклопотаний щоденною працею селянин не думає про національне питання та не знає своєї історії⁵⁵.

Невігласами і хвальками постають в оповіданні «Великі земські діячі, або пани Сонцелови» представники місцевої адміністрації – голова губернської земської управи Юхим Юхимович Кривуля-Пундик та його родичі. Цей поміщик був єдиним, хто намагався самостійно господарювати, хоча й невдало: його породисті коні були схожі на «лазарет певної калічі», пасіка – на «якесь сміховисько», сільськогосподарські знаряддя застаріли й наполовину поламани⁵⁶. Складність процесу господарювання після скасування кріпосного права простежив І. Кочергін, зокрема він довів, що перейти на капіталістичні методи господарювання в губернії змогли кілька десятків дворянських маєтків площею понад 1 тис. десятин. Загалом у Катеринославській губернії станом на 1859 р. налічувалося 2448 дворян-землевласників різного ступеня заможності⁵⁷.

В оповіданні «Закохана пара, або пан Борзак та пані Борзачка» художньо відрефлексовано побутування сімейства Борзаків, шлюб яких був мезальянсом (вона шляхтянка, а він відставний чиновник). Мавра Борзачка володіла й управляла хутором площею близько п'ятсот десятин землі, виявляла аб'юзивне ставлення до чоловіка-приймака, й водночас разом із ним воювала проти сусідів. Пани Борзак жили заможні – здавали землю на своєму хуторі в оренду заможним селянам (гроші брали наперед, а також плату продуктами). Другим джерелом їхнього прибутку було лихварство – Борзак давали позики під 20–30%⁵⁸. Так вони адаптувалися до господарювання в ринкових умовах.

Двох персонажів Д. Яворницького представлено як банкрутів. Перший – гусарський корнет (герой оповідання «Преславний пан Петро Петрович Кардаш») – прогулював спадщину своєї рідної бабки, генеральської удови. Пан Кардаш отримав у спадок сім тисяч десятин землі та тисячу десятин за правом майорату (останні не підлягали ні продажу, ні заставі, ні даруванню). Молодий пан постійно пиячив, грав у карти і всіляко розважався. Він продав два хутори, або тисячу десятин землі «куркулям-хохлоті» і планував продати ще тисячу десятин землі. Майоратна земля для нерозсудливого поміщика була гарантією від повного банкрутства. Але пан потонув у річці раніше, ніж встиг повністю розоритися⁵⁹.

Протас Мартинович Шереберя занапастив своє господарство через «широку ... слов'янську душу». У той час, як пан роздавав поради іншим стосовно господарювання, лікування, заснування школи, його худоба голодувала, дружина хворіла, а син залишався неписьменним. Урешті нужда змусила пана взяти позику у дворянському банку під заставу шматка своєї землі⁶⁰.

Усіх поміщиків в художньому тексті Д. Яворницького «Поміж панами» представлено як обмежених і корисливих осіб, байдужих до долі свого народу, часто неграмотних. Майже половина з них продовжувала жити за мірками кріпосницьких часів, не отримуючи прибутку від власного господарювання (Стасючка, Шпаківський, Башмачка). Заможне життя завдяки здаванню землі в оренду забезпечили собі Карючка і Борзак. Збанкрутували з різних причин Кардаш і Шереберя. Лише один із героїв Д. Яворницького намагався вести власне господарство на землі (Юхим Кривуля-Пундик), але воно не було рентабельним. У майже всіх згаданих панів селяни були бідні й неосвічені, вороже налаштовані до заможних сусідів.

54 Там само. С. 506.

55 Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу / упоряд. А. Жуковський. Київ : НАН України, 1994. С. 37.

56 Яворницький Д. За чужий гріх: роман, повість, малюнки з життя. Дніпропетровськ : Січ, 2006. С. 520–524.

57 Кочергін І.О. Соціальна трансформація катеринославського дворянства (друга половина XIX ст. – початок XX ст.). Дніпропетровськ : Герда, 2015. С. 290, 275, 280.

58 Яворницький Д. За чужий гріх: роман, повість, малюнки з життя. Дніпропетровськ : Січ, 2006. С. 540–541, 555–556.

59 Там само. С. 559, 574, 562–563, 574–576.

60 Там само. С. 579, 582, 586, 589, 598–599.

Висновки

Художня проза Д. Яворницького є достатньо важливим джерелом інформації про селянсько-поміщицькі відносини у пореформений період. Цінність цих текстів полягає в тому, що в них презентовано зміни, які відбулися в житті обох соціальних станів, з точки зору їхнього сучасника. Деталі побутування героїв повісті «Наша доля – Божа воля» скеровують на думку про те, що селянська реформа створила можливості для збагачення селян чесною працею, але певного рівня заможності досягали лише ті господарства, які спиралися на працю дорослих синів (від їхньої чисельності залежав добробут селянської родини). Такий шлях був непевним: смерть дорослих синів, їхнє відокремлення у своє господарство, або «розселянювання» спричиняли зубожіння батьківського господарства. Через посухи й недороди землероби зазнавали збитків і, щоб заплатити податки, змушені були йти на заробітки. Доля представників заможної родини Вітряків (Харківська губернія) свідчить, що селянські діти не мали шансів збагатитися через свою неосвіченість і підпорядкованість традиційним цінностям сільської громади, яка паралізувала будь-яку ініціативу, у тому числі й підприємницьку, через нав'язування життєвих стратегій і моральний осуд. Традиційні селянські цінності не витримували руйнівного впливу міста чи російської імператорської армії. Рутинність землеробської праці, станові обмеження, неосвіченість, зросійщення, денаціоналізація – це ті проблеми селянського життя пореформеного періоду, які на прикладі родини Вітряків і в умовах суворой цензури, презентував Д. Яворницький. Він на художньому рівні простежив еволюцію господарювання великої трудової селянської родини й оприявнив ті аспекти, які й визначали сутність селянського питання та сформували передумови селянської революції початку ХХ ст., зокрема, підвів до думки про смерть старого селянського життєвого ладу і зародження нової генерації селянства.

Поміщицький «світ» у пореформений період протистояв селянському. Великі землевласники, як свідчить збірка оповідань Д. Яворницького «Поміж панами», теж не змогли адаптуватися до напівринкових умов господарювання. Вони втрачали землю, посилювали експлуатацію селян, вороже ставилися до них (зауважимо, ці настрої були взаємними). Водночас в селі поширювалися і нові підходи до господарювання. У художніх творах Д. Яворницького представлено різні типи великих землевласників, характерні для тогочасного суспільства, принаймні для Катеринославської губернії. Отже, літературні твори початку ХХ ст. є валідним джерелом з історії селянської революції. Порушені у прозі Д. Яворницького проблеми зіставні із результатами досліджень сучасних істориків-аграрників стосовно передумов селянської революції, її учасників та деяких особливостей селянської активності. Перспективним напрямом досліджень є аналіз творів Б. Грінченка, М. Коцюбинського та інших письменників – сучасників селянської революції першої третини ХХ ст.

References:

1. Baidak, M. (2016). Zhinochi obrazy z chasu Velykoi viiny u vysvitleni ta interpretatsii halytskykh pysmennykiv [Women's images since the Great War in the reporting and interpretation of Galician writers]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu [Zaporizhzhia Historical Review]*, is. 45, vol. 1, 166–172. [in Ukrainian].
2. Chykalenko, Ye. (2003). Spohady (1861–1907) [Memoirs (1861–1907)]. Kyiv : Tempora. [in Ukrainian].
3. Gordeenko, E.S. (1885). O polozhenii selskogo khoziaistva i zemstva v Kharkovskoi gubernii. [On the state of agriculture and zemstvo in Kharkiv province]. Kharkov : Tipografiia gubernskogo pravleniia. [in Russian].
4. Istoriia yak tekst & khudozhnii tekst yak istoriia: materialy V Vseukrainskoi naukovoï konferentsii do 100-richchia vid dnia narodzhennia Pavla Zahrebelnoho [History as Text & Literary Text as History: Proceedings of the 5th All-Ukrainian scientific conference dedicated to the 100th anniversary of Pavlo Zahrebelnyi] (2024). Kyiv : VTs «Prosvita», vyp. 1. [in Ukrainian].
5. Kalakura, Ya., Voitsekhivska, I., Korolov, B., Pavlenko, S. & Paliienko, M. (2002). Istorychne dzhereloznavstvo [Historical Source Studies]. Kyiv : Lybid. [in Ukrainian].

6. Kaufman, A. (1908). *Agrarnyi vopros v Rossii* [The agrarian question in Russia] (Vol. 2). Moscow : Tipografiia tovarishchestva I.D. Sytina. [in Russian].
7. Kocherhin, I. (2015). *Sotsialna transformatsiia katerynoslavskoho dvorianstva (druha polovyna XIX st. – pochatok XX st.)* [Social transformation of the Katerynoslav nobility (second half of the 19th – early 20th century)]. Dnipropetrovsk : Herda. [in Ukrainian].
8. Kornovenko, S., & Kovalova, N. (2024). *Selianska revoliutsiia v Ukraini (1902 – 1933 rr.): evoliutsiia ta variatyvnist kontseptualnykh pidkhodiv u XX – na pochatku XXI st.* [The peasant revolution in Ukraine (1902–1933): Evolution and variability of conceptual approaches in the 20th – early 21st centuries]. Cherkasy : Publisher Yuliia Chabanenko. [in Ukrainian].
9. Kovalova, N. (2025). «Pomishchyskyi svit» u zbirtsi opovidan D. Yavornytskoho «Pomizh panamy» (1911) [“The landlord world” in D. Yavornytskyi’s short story collection *Among the Gentry*]. *V Yavornytskyi chytannia, prysviacheni 170-richchiu vid dnia narodzhennia akademika D.I. Yavornytskoho* [V Yavornytskyi Readings dedicated to the 170th anniversary of Academician D.I. Yavornytskyi] (pp. 44–49). Nizhyn : Mykola Gogol Nizhyn State University. [in Ukrainian].
10. Mykhailiuk, O. (2007). *Selianstvo Ukrainy v pershi desiatylittia XX st.: Sotsiokulturni protsesy* [The peasantry of Ukraine in the first decades of the 20th century: Sociocultural processes]. Dnipropetrovsk : Innovatsiia. [in Ukrainian].
11. Pohorielov, O. (2005). *Khudozhnia literatura yak istorychne dzherelo dlia vyvchennia deiakykh aspektiv istorii Pershoi svitovoi viiny* [Literature as a historical source for the study of some aspects of the history of the First World War]. *Problemy istorii Ukrainy XIX–XX st.* [Problems of the history of Ukraine of XIX – beginning XX cc.], 9, 131–135. [in Ukrainian].
12. Portnova, T. (2016). *Liubyty i navchaty: selianstvo v uiavlenniakh ukrainskoi intelihentsii druhoi polovyny XIX stolittia* [To love and to teach: The peasantry in the perceptions of the Ukrainian intelligentsia of the second half of the 19th century]. Dnipropetrovsk : Lira. [in Ukrainian].
13. Prysiashnyiuk, Yu. (2007). *Ukrainske selianstvo Naddniprianskoi Ukrainy: sotsiomentalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* [The Ukrainian peasantry of Dnieper Ukraine: Socio-mental history of the second half of the 19th – early 20th century]. Cherkasy : Vertykal. [in Ukrainian].
14. Savchenko, S. (2020). *Bliuznistvo yak «istynna pobozhnist»: relihiini praktyky selian-shtundystiv u druhi polovyni XIX – na pochatku XX stolittia* [Sacrilege as «True Piety»: Religious Practices of Stundists Peasants in the Second Half of the 19th – Early 20th Century]. *Eminak*, 3, 62–79. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.3\(31\).436](https://doi.org/10.33782/eminak2020.3(31).436) [in Ukrainian].
15. Vilkhivskyi (Hrinchenko, B.) (1901). *Nasha dolia – bozha volia* [Our fate is God’s will]. *Literaturno-naukovy visnyk* [Literary and Scientific Bulletin], 15, 76–86. [in Ukrainian].
16. Yavornytskyi, D. (2003). *Za chuzhyi hrih: roman, povist, maliunky z zhyttia* [For another’s sin: Novel, novella, and sketches from life]. Dnipropetrovsk : Sich. [in Ukrainian].
17. Zhukovskyi, A. (Ed.) (1994). *B. Hrinchenko – M. Drahomanov. Dialohy pro ukrainsku natsionalnu spravu* [B. Grinchenko – M. Drahomanov. Dialogues on the Ukrainian national cause]. Kyiv : National Academy of Sciences of Ukraine. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 19.12.2025

Схвалено до друку / Accepted: 26.01.2026

Опубліковано / Published: 30.04.2026